

УДК 378.094.015.3

**КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНО КОМУНІКАТИВНОЇ
КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СІМЕЙНИХ ЛІКАРІВ**

Ю. М. Остраус

У статті розглянуто деякі підходи до оцінювання сформованості комунікативної культури фахівців різних сфер професійної діяльності. Визначено критерії, що дозволяють визначити рівень розвитку професійно комунікативної культури в майбутніх сімейних лікарів: мотиваційний, когнітивний, особистісно-ціннісний, практично-діяльнісний. Виявлено та обґрунтовано показники цих критеріїв, виділено та охарактеризовано три рівні сформованості професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів.

Ключові слова: критерії, показники, професійно комунікативна культура, рівні сформованості професійно комунікативної культури, сімейний лікар.

КРИТЕРИИ, ПОКАЗАТЕЛИ И УРОВНИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ СЕМЕЙНЫХ ВРАЧЕЙ

Ю.М. Остраус

В статье проанализированы некоторые подходы к оцениванию уровня сформированности коммуникативной культуры специалистов разных сфер профессиональной деятельности. Определены критерии, позволяющие оценить уровень развития профессионально коммуникативной культуры будущих семейных врачей: мотивационный, когнитивный, личностно-ценностный, практический. Выделены показатели данных критериев, охарактеризованы уровни сформированности профессионально коммуникативной культуры будущих семейных врачей.

Ключевые слова: критерии, показатели, профессионально коммуникативная культура, уровни сформированности профессионально коммуникативной культуры, семейный врач.

CRITERIA, INDICATORS AND LEVELS OF FUTURE FAMILY PHYSICIANS' PROFESSIONAL COMMUNICATIVE CULTURE

Y. M. Ostraus

Ukraine's determination to approach the international standards in health service has led to the priority of family medicine development. Family physicians play a fundamental role in the care of Ukraine population. Highly professional family physicians training is an urgent social need requiring improvement of their professional and communicative culture. In this article the author claims that the problem of future family physicians' professional communicative culture development requires further research. The author considers the meaning of the terms «criterion» and «indicator» and reveals general requirements to criteria. Some approaches to the problem of professional communicative culture assessment are investigated. According to the inner structure of professional communicative culture, the author defines criteria allowing to assess its development in future family physicians. These criteria are motivational, cognitive, personal and practical ones. Motivational criterion reveals future family physicians' motivation to master professional communicative culture. Cognitive criterion is characterized by the level of knowledge required for successful professional communication. Personal criterion discovers the level of communicative personal qualities development and the formation of value orientations system. Practical criterion shows the level of basic communication skills mastering which ensures effective professional communication. The author determines and substantiates indicators of these criteria. Three levels of future family physicians' professional communicative culture development are defined – high, medium and low. The author provides characteristic features of each level. This research gives the ability to track the dynamics of future family physicians' professional communicative culture development.

Key words: criteria, indicators, professional communicative culture, levels of professional communicative culture, family physicians.

Прагнення України наблизитися до світових стандартів у сфері охорони здоров'я та проголошена в зв'язку з цим загальнодержавною програмою «Здоров'я-2020: український вимір» і Законом України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» пріоритетність розвитку сімейної медицини вимагають насамперед високоякісної підготовки лікаря первинної ланки, сімейного лікаря, кваліфікація якого відповідала б міжнародному та європейському рівням. Професійно комунікативна культура, будучи невід'ємною складовою професіоналізму кожного фахівця, займає провідне місце в загальнокультурному та професійному становленні особистості. Тож підготовка високопрофесійного, комунікативно компетентного лікаря нової генерації є актуальною суспільною потребою, задоволення якої вимагає від вищої медичної освіти орієнтації на підвищення рівня професійної та комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів.

Проблема формування комунікативної культури, визначення її сутності, структурних компонентів стала предметом наукових розвідок А. Білоножко, О. Гаврилюк, О. Корніяки, Е. Манжос, Ю. Ушачової, І. Тимченко, В. Тернопільської, Ю. Юсеф, Е. Яценко та інших. Було виявлено педагогічні умови розвитку комунікативної культури майбутніх працівників кримінальної міліції (В. Барковський), учителів іноземної мови (Н. Бітоцкая) та учителів початкових класів (В. Садова), студентів вищих технічних навчальних закладів (К. Галацин), майбутніх інженерів зв'язку (Г. Медведь), соціальних інспекторів (Г. М'ясоїд), соціальних педагогів (В. Сморгочова), майбутніх юристів (Л. Станкевич), студентів вищих медичних навчальних закладів (О. Уваркіна), курсантів військових інститутів (С. Тарасенко). Незважаючи на значну кількість досліджень, що вивчають комунікативну культуру фахівців різних сфер професійної діяльності, формування професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів потребує подальшого ґрунтовного аналізу. Важливою умовою проведення такої дослідної роботи є визначення та обґрунтування критеріїв і показників сформованості цього виду культури в майбутніх сімейних лікарів, що дозволять відстежити динаміку його розвитку.

Мета статті полягає у виявленні та обґрунтуванні критеріїв, показників та рівнів сформованості професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів.

Розробляючи систему критеріїв досліджуваного явища, ми врахували різні тлумачення цього поняття. Критерій у енциклопедичних словниках визначається як «мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації» [13, с. 305], «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось» [1, с. 588]. У педагогічній теорії під цим терміном розуміють об'єктивну сутнісну характеристику, за допомогою якої проводять порівняльну оцінку певного явища, виявляють ступінь якісних і кількісних його змін [5, с. 149]. Л. Путляєва характеризує критерій як міру оцінювання досліджуваного явища та тих змін, що здійснюються в розвитку окремих особистісних складових чи усєї особистості в результаті експериментального навчання чи виділених педагогічних умов, за яких гіпотеза дослідження відповідає чи не відповідає результатам експерименту [12, с. 37]. В. Загвязінський зазначає, що критерій – це узагальнений показник розвитку системи, успішності діяльності, основа для класифікації [3, с. 199].

Таким чином, з огляду на вищезазначене, критерій сформованості професійно комунікативної культури ми розглядаємо як ознаку чи властивість, що дозволяє оцінити стан та рівень розвитку цього виду культури в майбутніх сімейних лікарів. Кожен критерій має свою систему показників, які характеризують певний його аспект. Як зазначають В. Кручек та О. Васюк, показники є проявами критерію й відображають якісні та кількісні зміни суб'єктів навчально-виховного процесу [6, с. 100].

Для визначення критеріїв професійно комунікативної культури майбутніх лікарів ми врахували визначені в роботі О. Новикова вимоги, яким вони повинні відповідати: об'єктивність, тобто можливість оцінювати досліджувану ознаку однозначно, не допускати суперечливих оцінок; адекватність, валідність – здатність оцінювати саме те, що експериментатор бажає оцінити; нейтральність по відношенню до досліджуваних явищ [11, с. 58].

Аналіз сучасних психолого-педагогічних досліджень виявив різні підходи до проблеми визначення критеріїв та показників сформованості комунікативної культури майбутніх фахівців. Критерії діагностування розвитку комунікативної культури соціальних інспекторів було розроблено в роботі Г. М'ясоїд. Вони включають в себе: інформаційно-пізнавальний критерій, до показників якого відносяться професійно-етичні якості та усвідомленість власного рівня комунікативної культури; мотиваційно-ціннісний, що характеризується цінностями та мотивацією; операційно-діяльнісний, показниками якого визначено процесуальні комунікативні, інтерактивні, перцептивні уміння [9, с. 9-10].

Система критеріїв сформованості професійної комунікативної культури інженера зв'язку, запропонована науковцем Г. Медведь, охоплює мотиваційний, змістово-операційний і особистісний критерії. Показниками мотиваційного критерію було визначено зовнішню й внутрішню мотивацію майбутнього фахівця до опанування цим видом культури, показниками змістово-операційного критерію – засвоєння комунікативних знань і розвиток комунікативних умінь, а показниками особистісного – комунікативні якості, суттєві для професійної комунікативної культури [10, с. 110-124].

До критеріїв сформованості фахової комунікативної культури курсантів військових інститутів С. Тарасенко відносить: цільовий, що проявляється зовнішньою та внутрішньою мотивацією, професійним спрямуванням мовлення та ціннісними орієнтаціями щодо використання цього виду культури в майбутній професійній діяльності; когнітивний, котрий охоплює знання дисциплін гуманітарного циклу, інтегровані уміння й навички, пов'язані з виконанням фахових комунікативних функцій; діяльнісний, що характеризується уміннями встановлювати міжособистісну взаємодію на засадах діалогу культур, передбачати й попереджувати конфліктні ситуації, здійснювати ефективне професійне спілкування; рефлексивний, показниками якого є уміння аналізувати результати своєї діяльності, належним чином коригувати поведінку в процесі професійної комунікації [14, с. 12].

Для аналізу комунікативної культури студентів навчальних закладів економічного профілю Е. Яценко використовує когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий критерії. Показниками когнітивного критерію визначаються розуміння сутності комунікативної культури та необхідних для неї якостей, знання етикетних норм, усвідомлення факторів, що впливають на формування комунікативної культури. Показниками емоційно-ціннісного критерію дослідниця називає емоційно-позитивне ставлення до етикетних норм спілкування й прагнення їх застосовувати, адекватну самооцінку і розвиток емпатії. До показників поведінкового критерію було зараховано комунікативні здібності, прояв емпатії, уміння дотримуватися етикетних норм [16, с. 8].

Важливого значення для нашого дослідження набуває наукова праця О. Уваркіної, де було запропоновано систему критеріїв сформованості комунікативної культури студентів вищих медичних закладів освіти. Когнітивний критерій цієї системи відображає ступінь усвідомленості участі в спілкуванні та рівень засвоєння знань про норми та цінності спілкування, про різноманітні комунікативні алгоритми. Показниками емоційного критерію визначено захопленість міжособистісними стосунками, задоволення процесом і результатом комунікації. Інструментальний критерій пов'язано з рівнем оволодіння комунікативними уміннями, засобами рефлексії та взаємодії [15, с. 91-108].

С. Герасименко критерії комунікативної культури майбутніх медичних працівників вирізняє відповідно до її структурних компонентів. Критеріями емоційного компонента науковець вважає знання своїх емоцій, управління емоціями, емпатію, розуміння невербальної мови, атракцію. Критерії когнітивного компонента включають у себе систему цінностей, переконань і відношень, комунікативні і мовні знання та уміння, творче мислення, рефлексію, самоконтроль. Планування інтеракції і стратегії взаємодії, структурованість взаємодії, комунікативна спрямованість визначаються як критерії поведінкового компонента [2, с. 205-206].

Зважаючи на те, що сформованість професійно комунікативної культури майбутнього фахівця, на нашу думку, передбачає, передусім, сформованість її структурних компонентів, ми вважаємо за доцільне в основу виділення критеріїв покласти змістову структуру професійно комунікативної культури. Розглядаючи цей вид культури майбутніх сімейних лікарів як складне динамічне особистісне утворення, що охоплює систему загальнолюдських та професійних цінностей, мовленнєвих та етичних знань, комунікативних умінь і якостей, норм і правил здійснення професійної комунікативної діяльності, котрі пов'язані зі специфікою професії і забезпечують високу ефективність професійної комунікації, у його структурі ми виокремлюємо у її структурі чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційний (мотивація оволодіння цим видом культури), когнітивний (знання, необхідні для успішної професійної комунікації), особистісно-ціннісний (комунікативно значимі якості особистості та система ціннісних орієнтацій, що сприяють взаєморозумінню та успішному виконанню комунікативних задач), практично-діяльнісний (комунікативні вміння, що забезпечують здійснення професійної комунікації). Відповідно, критерії сформованості професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів ми визначаємо ідентичними її структурним компонентам.

Мотиваційний критерій характеризує мотивацію майбутніх сімейних лікарів до оволодіння професійно комунікативною культурою. До показників цього критерію ми відносимо ті мотиви, що здійснюють найбільш значний вплив на формування навчальної мотивації, спрямовують пізнавальну активність особистості на оволодіння професією і розвиток своїх потенційних можливостей, та сприяють успішності в навчально-професійній діяльності. Аналіз праць А. Реана, С. Занюка, Л. Подоляк та В. Юрченка, Є. Ільїна, О. Столяренко та інших виявив, що до таких мотивів належать мотиви вибору професії, мотивація успіху та прагнення до професійного самовдосконалення.

Когнітивний критерій відображає рівень засвоєння знань, необхідних для успішної професійної комунікації, котрі формують теоретичну основу комунікації, служать підґрунтям для розвитку практичних комунікативних умінь. Проаналізувавши праці Ф. Бацевича, Л. Вікулової, І. Вітенка, М. Ізмайлової, Є. Ільїна, Л. Кайдалової, В. Кручек, М. Філоненко, що присвячені психології спілкування та основам комунікації, ми виділили дві групи знань, без яких не можливе здійснення професійної комунікації – мовна компетенція та комунікативні знання. Послугуючись трактуванням поняття «компетенція», що відображене в тлумачних словниках, згідно з якими воно означає: добру обізнаність із чим-небудь; коло питань, у яких певна особа має знання, досвід [1, с. 560; 5, с. 133; 13, с. 282], ми трактуємо мовну компетенцію як знання мовного коду, тобто правил, за якими формуються й трансформуються правильні мовні конструкції та повідомлення. Комунікативними знаннями науковці називають знання про сутність комунікації, її види й стилі, про засоби комунікації, комунікативні прийоми й технології, їх ефективність у різних ситуаціях з різними людьми тощо [4, с. 9].

Важливим для нашого дослідження є також положення про те, що моральну й культурну основу комунікативної та професійної діяльності фахівця забезпечують знання норм етики та правил етикету. Оскільки знання та дотримання етичних норм і правил комунікативного етикету визначають як важливу умову успішної комунікації, це дає нам підставу вважати ці знання одним із показників когнітивного критерію сформованості професійно комунікативної культури майбутніх лікарів.

Таким чином, показниками названого критерію ми вважаємо мовну компетенцію, комунікативні знання, етичні та етикетні знання.

Особистісно-ціннісний критерій оцінює сформованість комунікативно значимих якостей особистості майбутнього сімейного лікаря та системи ціннісних орієнтацій. Серед якостей, що сприяють ефективності професійної комунікації, визначених у працях Є. Ільїна, А. Кібанова, Г. Красножон, О. Уваркіної, О. Корж та М. Філоненко, найбільш важливими для формування професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів ми вважаємо: доброзичливість, емпатійність, комунікабельність, рефлексивність, урівноваженість. Під ціннісними орієнтаціями в психології та педагогіці розуміють вибірккову, соціально обумовлену, стійку систему спрямованості інтересів і потреб особистості, яка визначає відношення людини до сукупності матеріальних і духовних цінностей та ідеалів [5, с. 382]. Ціннісні орієнтації, що є аксіологічною основою цього виду культури, на нашу думку, повинні ґрунтуватися на гуманістичних та професійних цінностях, оскільки діяльність медика підпорядкована принципам гуманізму та милосердя, спрямована на людину, збереження її життя й здоров'я. До цінностей, які відіграють провідну роль у

формуванні професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів, ми відносимо запропоновану в дослідженні В. Кузнецової систему базових гуманістичних цінностей (життя, доброта, любов до ближнього, співчуття, справедливість, совість, повага до людської гідності) [7, с. 8] та розроблену К. Куренковою систему професійних цінностей медичних сестер (милосердя, любов до людей, доброзичливість, вимогливість, колегіальність, професійна репутація, любов до медичної професії, професійне достоїнство) [8, с. 7-8].

Отже, показниками особистісно-ціннісного критерію визначаємо сформованість особистісних комунікативних якостей та гуманістичних і професійних ціннісних орієнтацій.

Практично-діяльнісний критерій ми пов'язуємо з рівнем оволодіння базовими комунікативними вміннями, що забезпечують ефективне здійснення професійної комунікації. Вивчення наукових робіт Ф. Бацевича, Р. Вердербер та К. Вердербер, І. Вітенка, О. Галкіної, Т. Гриценко, М. Ізмайлової, Є. Ільїна, Є. Клімова, В. Кручек, А. Панфілової та М. Філоненко дало можливість виявити дві основні групи комунікативних умінь, наявність яких є неодмінною умовою успішної комунікативної взаємодії – вміння сприймати комунікативні сигнали та вміння виробляти комунікативні сигнали. Оскільки кожна професія має свої характерні риси й вимагає від фахівця особливих умінь, сімейний лікар повинен володіти не тільки вищевказаними загальними комунікативними вміннями, а й професійними комунікативними вміннями, котрі дозволять йому встановлювати контакт зі співрозмовником у процесі професійної комунікації, керувати взаємодією з ним. На нашу думку, вміння вести бесіду є одним з основних професійно-комунікативних умінь майбутніх сімейних лікарів тому, що клінічна бесіда була й залишається основним видом спілкування лікаря та пацієнта, одним з найважливіших методів, що застосовується в повсякденній практичній роботі сімейного лікаря. Крім цього, вміння вести бесіду є комплексним комунікативним вмінням, оскільки передбачає наявність у фахівця цілої низки умінь: вміння самопрезентації в спілкуванні; вміння встановлювати контакт з пацієнтом; вміння розуміти особистість пацієнта та його внутрішній стан; вміння враховувати індивідуальні психологічні особливості пацієнтів; вміння проявляти співчуття, доброзичливість і повагу; вміння вселити хворому віру у власні сили; вміння керувати своєю поведінкою; вміння переборювати психологічні бар'єри.

Таким чином, показниками практично-діяльнісного критерію вважаємо вміння сприймати та виробляти комунікативні засоби, вміння вести бесіду.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених вивченню комунікативної культури представників різних вікових груп та різних сфер професійної діяльності, виявив, що більшість науковців виділяє три рівні сформованості цього виду культури. Ретельне дослідження критеріїв сформованості професійно комунікативної культури та їх показників надало нам можливість встановити наявність як мінімум трьох рівнів проявів кожного показника. Тому для визначення сформованості професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів на основі представленої системи критеріїв і показників нами було виділено три рівні – низький, середній та високий.

Високий рівень передбачає: за мотиваційним критерієм – відповідність провідних мотивів вибору професії її об'єктивному змісту, тобто домінування внутрішніх соціально значущих мотивів вибору професії; високий рівень мотивації успіху; активну реалізацією потреби в самовдосконаленні; за когнітивним критерієм – відмінний рівень знань державної та іноземної мови; високий рівень сформованості комунікативних, етичних та етикетних знань; за особистісно-ціннісним критерієм – високий рівень розвитку комунікативних якостей; високий рівень сформованості гуманістичних і професійних ціннісних орієнтацій; за практично-діяльнісним критерієм – високий рівень сформованості умінь сприймати й виробляти комунікативні сигнали, вміння вести діалог.

Середній рівень визначається: за мотиваційним критерієм – частковою відповідністю провідних мотивів вибору професії її об'єктивному змісту, тобто домінуванням внутрішніх індивідуально значущих мотивів вибору професії; середнім рівнем мотивації успіху; відсутністю сформованої системи самовдосконалення; за когнітивним критерієм – добрим рівнем знань державної та іноземної мови; середнім рівнем сформованості комунікативних, етичних та етикетних знань; за особистісно-ціннісним критерієм – середнім рівнем розвитку комунікативних якостей; середнім рівнем сформованості гуманістичних і професійних ціннісних орієнтацій; за практично-діяльнісним критерієм – середнім рівнем сформованості умінь сприймати й виробляти комунікативні сигнали, вміння вести діалог.

Низький рівень характеризується: за мотиваційним критерієм – невідповідністю провідних мотивів вибору професії її об'єктивному змісту, тобто домінуванням зовнішніх мотивів вибору професії; низьким рівнем мотивації до успіху; призупиненням самовдосконалення; за когнітивним критерієм – задовільним чи незадовільним рівнем знань державної та іноземної мови; низьким рівнем сформованості комунікативних, етичних та етикетних знань; за особистісно-ціннісним критерієм – низьким рівнем розвитку комунікативних якостей; низьким рівнем сформованості гуманістичних і професійних ціннісних

орієнтацій; за практично-діяльнісним критерієм – низьким рівнем сформованості умінь сприймати та виробляти комунікативні сигнали, уміння вести діалог.

Отже, проведене дослідження дозволило нам уточнити значення понять «критерій» та «показник», визначити критерії та показники сформованості професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів, обґрунтувати характеристики кожного рівня. В основу виявлення критеріїв нами було покладено змістову структуру професійно комунікативної культури. Запропонована система критеріїв для оцінки рівня розвитку цього виду культури в майбутніх сімейних лікарів включає в себе мотиваційний, когнітивний, особистісно-ціннісний та практично-діяльнісний критерії.

Перспективним напрямом досліджень у цій сфері вважаємо розробку методики діагностики професійно комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів та виявлення педагогічних умов її розвитку.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Герасименко С. Л. Формирование коммуникативной культуры будущего медицинского работника в процессе изучения иностранного языка : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / С. Л. Герасименко. – Курск, 2007. – 282 с.
3. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. -2-е изд., стер. / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов – М., 2005. – 208 с.
4. Измайлова М. А. Деловое общение : Учебное пособие – 2-е изд. / М. А. Измайлова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. – 252 с.
5. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М.: ИКЦ «Март»; Ростов н/Д : Издательский центр «Март», 2005. – 448 с.
6. Кручек В. А. Критерії та показники сформованості культури педагогічної взаємодії / В. А. Кручек, О. В. Васюк // Вісник Черкаського університету : Серія «Педагогічні науки» – 2011. – Вип. 203. – Ч. 1 – С. 99 – 104.
7. Кузнецова В. Г. Формування гуманістичних цінностей у майбутніх вчителів : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В. Г. Кузнецова. – Луганськ, 2001. – 20 с.
8. Куренкова К. М. Формування професійних цінностей майбутніх медсестер у процесі фахової підготовки: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / К. М. Куренкова. – Харків, 2009. – 21 с.
9. М'ясоїд Г. І. Педагогічні умови розвитку комунікативної культури соціальних інспекторів у процесі підвищення кваліфікації : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Г. І. М'ясоїд. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
10. Медведь Г. М. Формування професійної комунікативної культури майбутніх інженерів зв'язку : дис. на здобуття наук. ст. канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Г. М. Медведь. – Київ, 2010. – 251 с.
11. Новиков А. М. Как работать над диссертацией : Пособие для начинающего педагога-исследователя. – 4-е изд. / А. М. Новиков. – М.: Издательство «Эгвес», 2003. – 104 с.
12. Путляева Л. В. Современные психолого-педагогические проблемы профессионального обучения / Л. В. Путляева. – М.: ЦОЛНУВ, 1990. – 170 с.
13. Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапуга. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
14. Тарасенко С. М. Формування фахової комунікативної культури курсантів військових інститутів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / С. М. Тарасенко. – Житомир, 2013. – 23 с.
15. Уваркіна О. В. Формування комунікативної культури студентів вищих медичних закладів освіти в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : дис. на здобуття наук. ст. канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. В. Уваркіна. – Київ, 2003. – 193 с.
16. Ященко Е. М. Формування комунікативної культури студентів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів економічного профілю : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика професійного виховання» / Е. М. Ященко. – Київ, 2010. – 20 с.

References

1. Velikiy tлумachniy slovník suchasnoї ukráínskoї movi (zdod. i dopov.) / [uklad. i gol. red. V. T. Busel]. – K. ; Irpin : VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
2. Herasymenko S. L. Formyrovanye kommunykativnoy kul'tury budushcheho medytsynskoho rabotnyka v protsesse yzuchenyua ynostrannoho yazyka : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 «Teoryya y metodyka professyonal'noho obrazovanyua» / S. L. Herasymenko. – Kursk, 2007. – 282 s.
3. Zahvyazynskyy V. Y. Metodolohyya y metody psykhologo-pedahohycheskoho yssledovanyua : Ucheb. posobyе dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenyu. -2-e yzd., ster. / V. Y. Zahvyazynskyy, R. Atakhanov – M., 2005. – 208 s.
4. Yzmaylova M. A. Delovoe obshchenye : Uchebnoe posobyе – 2-e yzd. / M. A. Yzmaylova. – M. : Yzdatel'sko-torhovaya korporatsyya «Dashkov y K», 2009. – 252 s.
5. Kodzhaspyrova H. M. Pedahohycheskyy slovar' / H. M. Kodzhaspyrova, A. Yu. Kodzhaspyrov. – M. : YKTs «Mart»; Rostov n/D : Yzdatel'skyy tsentr «Mart», 2005. – 448 s.
6. Kruchek V. A. Kryteriyi ta pokaznyky sformovanosti kul'tury pedahohichnoyi vzayemodiyi / V. A. Kruchek, O. V. Vasyuk // Visnyk Cherkas'koho universytetu : Seriya «Pedahohichni nauky» – 2011. – Vyp. 203. – Ch. 1 – S. 99 – 104.

7. Kuznetsova V. H. Formuvannya humanistychnykh tsinnostey u maybutnikh vchyteliv : avtoref. dys... kand. ped. nauk : 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / V. H. Kuznetsova. – Luhans'k, 2001. – 20 s.
8. Kurenkova K. M. Formuvannya profesiynykh tsinnostey maybutnikh medsester u protsesi fakhovoyi pidhotovky: avtoref. dys... kand. ped. nauk : 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / K. M. Kurenkova. – Kharkiv, 2009. – 21 s.
9. Myasoyid H. I. Pedahohichni umovy rozvytku komunikatyvnoyi kul'tury sotsial'nykh inspektoriv u protsesi pidvyshchennya kvalifikatsiyi : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / H. I. Myasoyid. – Ternopil', 2005. – 20 s.
10. Medved' H. M. Formuvannya profesiynoyi komunikatyvnoyi kul'tury maybutnikh inzheneriv zvyazku : dys. na zdobuttya nauk. st. kand. ped. nauk: 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / H.M.Medved'. – Kyiv, 2010. – 251s.
11. Novikov A. M. Kak rabotat nad dissertatsiyey : Posobie dlya nachinayuschego pedagoga-issledovatelya. – 4-e izd. / A. M. Novikov. – M. : Izdatelstvo «Egves», 2003. – 104 s.
12. Putlyaeva L. V. Sovremennyye psihologo-pedagogicheskie problemy professionalnogo obucheniya / L. V. Putlyaeva. – M. : TSOLNUV, 1990. – 170 s.
13. Slovnyk inshomovnykh sliv / Uklad. : S. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. – K. : Naukova dumka, 2000. – 680 s.
14. Tarasenko S. M. Formuvannya fakhovoyi komunikatyvnoyi kul'tury kursantiv viys'kovykh instytutiv u protsesi navchannya dystsyplin humanitarnoho tsyклу : avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / S. M. Tarasenko. – Zhytomyr, 2013. – 23 s.
15. Uvarkina O. V. Formuvannya komunikatyvnoyi kul'tury studentiv vyshchykh medychnykh zakladiv osvity v protsesi vyvchennya psykhologo-pedahohichnykh dystsyplin : dys. na zdobuttya nauk. st. kand. ped. nauk : 13.00.04 «Teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity» / O. V. Uvarkina. – Kyiv, 2003. – 193 s.
16. Yashchenko E. M. Formuvannya komunikatyvnoyi kul'tury studentiv u navchal'no-vykhovnomu protsesi vyshchykh navchal'nykh zakladiv ekonomichnogo profilyu : avtoref. dys... kand. ped. nauk : 13.00.07 «Teoriya ta metodyka profesiynoho vykhovannya» / E. M. Yashchenko. – Kyiv, 2010. – 20 s.